

Stanisław Dulko*

SAGA O PŁCI

*„[...] stopień i rodzaj płciowości człowieka sięga
w jego najostrzejsze szczyty ducha [...].”*

F. Nietzsche „Poza dobrem i złem”

Płeć ułatwia człowiekowi orientację w świecie, utrzymanie w nim porządku i harmonii oraz pewnej hierarchii wartości przypisywanej każdej z płci. Płeć wyznacza zakresy repertuaru zachowania ludzi wywodzących się z tego samego kręgu kulturowego i mówiących tym samym językiem. Płeć jest główną siłą postępu i rozwoju, odwiecznym źródłem fascynacji mężczyzn kobietami i kobiet mężczyznami. Gdyby tego nie było, to cały dorobek cywilizacyjny, cała szeroko pojęta kultura prawie by nie istniała. W dotychczasowej literaturze naukowej, a także encyklopedycznej, za płeć uważa się zespół cech organizmu warunkujących jego zdolność do wytwarzania komórek rozrodczych gamet żeńskich (jaj) lub męskich (plemników), a także umożliwiających zaplemnienie i wychowanie potomstwa. U człowieka występuje zróżnicowanie płciowe na płeć męską i płeć żeńską. Za symbole płci uznaje się: „tarczę i miecz Marsa” oznaczające samca, mężczyznę oraz „lustro Wenus” oznaczające samicę, kobietę.

Płeć jest zespołem cech organizmu warunkujących zdolność do wytwarzania komórek rozrodczych umożliwiających zaplemnienie oraz opiekę nad potomstwem. Współcześnie płeć określa się za pomocą następującego zespołu kryteriów (wg Kazimierza Imielińskiego z modyfikacjami tegoż autora):

- **Płeć chromosomalna (genotypowa)** wyznaczona zostaje przy zapłodnieniu. Określają ją dwa chromosomy płciowe: XY u mężczyzn i XX u kobiet. Oprócz chromosomów płciowych człowiek posiada 44 autosomy. Stąd karlotyp, czyli wzór genetyczny mężczyzny określany jako 46 XY, a kobiety jako 46 XX.

***Stanisław Dulko** – dr, psychiatra, seksuolog, Centrum Medycznego Kształcenia Podyplomowego w Warszawie.

- **Płeć gonadalna** określana jest przez gruczoły płciowe: jądra u mężczyzn, a jajniki u kobiet. Płeć ta zaznacza się od siódmego tygodnia życia płodowego. W tym okresie z niezróżnicowanego związku (zygoty) zaczyna się wykształcać gonada męska lub żeńska. Proces różnicowania kończy się zwykle po porodzie. W okresie dojrzałości płciowej jądra wytwarzają plemniki, a jajniki wytwarzają dojrzałe jaja.
- **Płeć wewnętrznych narządów płciowych (gonadoforyczna)** określana jest przez zróżnicowanie dróg rozrodczych rozwijających się z przewodów gonad (przewody Wolffa u mężczyzn, przewody Mullera u kobiet). Z przewodów Mullera u kobiet wytwarza się macica, jajowody oraz dystalna część pochwy.
- **Płeć zewnętrznych narządów płciowych** określana jest przez obecność prącia u mężczyzn, a sromu u kobiet.
- **Płeć fenotypowa (somatotypowa biotypowa)** określana jest przez wygląd zewnętrzny człowieka (czyli przez drugorzędne i trzeciorzędne cechy płciowe).
- **Płeć hormonalna** określana jest przez czynność wewnątrzwydzielniczą jąder i jajników. Obydwa te gruczoły wytwarzają hormony płciowe (androgeny i estrogeny), lecz w różnym stosunku proporcjonalnym: u osobników męskich poziom androgenów jest znacznie wyższy niż estrogenów, natomiast u osobników żeńskich jest odwrotnie.
- **Płeć metaboliczna** określana jest przez rodzaj aparatu enzymatycznego niektórych systemów metabolicznych. Na przykład hormony płciowe męskie (androgeny) mogą **aktywizować** pewne układy enzymatyczne w okresie życia płodowego w sposób nieodwracalny, ich dalsza aktywność nie zależy już potem od poziomu tych hormonów płciowych.
- **Płeć socjalna (metrykalna, prawna)** ustalana bywa tuż po urodzeniu na podstawie budowy zewnętrznych narządów płciowych. Płeć ta ma później wyznaczać pełnienie roli męskiej lub żeńskiej.
- **Płeć mózgowa** polega na typowo płciowym zróżnicowaniu się mózgu oraz manifestuje się w dwojaki sposób. Po pierwsze, żeńskie podwzgórze i przysadka mózgowa uzyskują specyficzne funkcje wewnątrzwydzielnicze, które cechują się występowaniem pozytywnego mechanizmu zwrotnego. Po drugie, istnienie tego właśnie systemu wewnątrzwydzielniczego wyznacza prawdopodobnie typowo żeńskie zachowanie

seksualne. Podwzgórze i przysadka mózgowa typu męskiego nie posiadają takiego pozytywnego mechanizmu sprzężenia zwrotnego oraz związanego z nim cyklicznego oddziaływania hormonów, a poza tym wpływają one na typowo męski sposób zachowania seksualnego. Typowo płciowe zróżnicowanie podwzgórza i przysadki mózgowej oraz ich wpływ na typowo męskie lub żeńskie zachowanie seksualne widoczne jest bardzo wyraźnie u gryzoni, a także u licznych innych gatunków zwierząt. Natomiast u naczelnych, a także u człowieka, typowo płciowe zróżnicowanie się mózgu ujawnia się w sposób oczywisty w zakresie endokrynej czynności podwzgórza i przysadki mózgowej, natomiast nie jest tak wyraźne w zakresie wyznaczania typowo męskiego lub żeńskiego sposobu podejmowania aktywności seksualnej.

- **Płeć psychiczna** określana zostaje poprzez poczucie przynależności do danej płci, a więc poprzez identyfikowanie się osobnika z płcią męską lub żeńską. Identyfikacja z płcią przejawia się na zewnątrz poprzez zachowania wchodzące zakres ról płciowych, także poprzez związane z nimi przeżycia i odczucia.

Jak widać z powyższego sama budowa zewnętrznych narządów płciowych (na podstawie której wyznacza się płeć socjalną człowieka) nie stanowi wystarczającego kryterium dla określenia płci człowieka. Bowiem o tym, czy osobnik jest mężczyzną czy kobietą, decydują nie tylko narządy płciowe zewnętrzne.

Termin **transpozycja płci** oznacza przechodzenie cechy, czy też wielu cech (w okresie rozwoju płodowego człowieka i jego wczesnego rozwoju pourodzeniowego) właściwej „jednej” z płci na „drugą” płeć. I takie „przejście” ma charakter trwały. Fakt „nabycia” tej „obcej” cechy od drugiej płci przez płeć przeciwną znajduje swoje odzwierciedlenie w jej poczuciu tożsamości płciowej i seksualnej, jak też — chociaż nie jest to warunek konieczny — w jego repertuarze zachowania płciowego i seksualnego (na przykład w transwestytyzmie, transgenderyzmie i transseksualizmie), czy też tylko w jednym z tych zachowań (na przykład w biseksualizmie i homoseksualizmie).

O **transpozycji płci** mówimy wówczas, gdy wśród podanych powyżej 10 elementów cechujących płeć znajduje się przynajmniej jeden element należący do płci odmiennej. Pociąga to za sobą zwykle określone zaburzenia. Jeżeli chodzi o płeć psychiczną, a także związane z nią transpozycje, to można ją rozpatrywać w czterech aspektach, które składają się na „typowo płciowe” zachowanie:

- **Identyfikacja płciowa**, czyli pierwotna identyfikacja z płcią męską lub żeńską.

- **Role płciowe**, czyli wszystkie aspekty zachowania (zarówno widocznego z zewnątrz, jak i przeżyć „wewnętrznych”, dzięki którym osobnik należący do płci męskiej odróżnia się w naszej kulturze od osobnika należącego do płci żeńskiej).
- **Orientacja seksualna**, czyli preferencje seksualne wobec partnera należącego do odmiennej lub tej samej płci. Z preferencjami tymi związany jest kierunek popędu seksualnego, nastawiony na osobników odmiennej nici (heteroseksualizm), osobników tej samej płci (homoseksualizm) oraz osobników obu płci (biseksualizm).
Orientację seksualną w wywiadzie określamy jako: heteroseksualną, nieokreśloną (biseksualną), homoseksualną, autoerotyczną lub aseksualną. Uwaga: orientacja seksualna jako taka nie powinna być uważana za zaburzenie.
- **Różnice płciowe typu poznawczego**, czyli typowe dla płci słabsze lub silniejsze zdolności psychiczne, zwłaszcza w zakresie intelektu.
W obrębie roli płciowej można wyodrębnić cztery jej elementy składowe, które wskazują na istniejące różnice między mężczyzną i kobietą w tym zakresie.

Role płciowe nie dające się zredukować (sex irreducible roles)

Są to role płciowe wynikające (związane) z właściwości biologiczno-funkcjonalnych, w tym szczególnie narządów płciowych mężczyzny (fakt posiadania członka i możliwości uzyskania wzwodu, wytwarzanie nasienia, zapładnianie kobiety) i kobiety (fakt posiadania pochwy, jajczkowanie, miesiączkowanie, zachodzenie w ciążę i karmienie piersią). Przy tym zróżnicowanie autonomiczno-funkcjonalne jest determinowane hormonalnie. Stąd wynikające role płciowe są ostateczne i nie mogą być zmienione bez zmiany samej koncepcji biologicznej mężczyzny czy też kobiety.

Role płciowe pochodne (sex derivative roles)

Są to role płciowe wynikające z właściwości biologiczno-funkcjonalnych i determinowane hormonalnie, ale nie mające bezpośredniego związku z erotyzmem i prokreacją mężczyzny i kobiety. Role te mają związek z pozycją oddawania moczu, wzrostem, wagą ciała, rozmieszczeniem owłosienia (między innymi łysienie mężczyzn), tembrem głosu, umięśnieniem, siłą fizyczną. Poza tym role te w szczególnych przypadkach dają się zredukować (np. agresja jest wyłączona).

Role płciowe przylegające /pomocnicze (sex adjective roles)

Są to role płciowe przypisane czy też nadane mężczyźnie i kobiecie w drodze uwarunkowań psychospołecznych i kulturowych, kształtowanych na przestrzeni wielowiekowej tradycji właściwej danej kulturze czy też zbiorowości społecznej. Do tej grupy ról należą między innymi: obrzezania chłopców, submisja kobiet, dominacja mężczyzn, inicjowanie zachowań seksualnych przez mężczyznę. Role te obejmują całokształt zachowań związanych z erotyzmem i prokreacją mężczyzny czy też kobiety.

Role płciowe arbitralne (sex arbitrary roles)

Są to role płciowe ukształtowane arbitralnie przez historię kultury w odniesieniu do mężczyzny czy też kobiety w zakresie: ozdabiania się, ubioru, rekreacji i wypoczynku, wykształcenia, rodzaju wykonywanej pracy, miejsca w małżeństwie i rodzinie. Role te obejmują całokształt zachowań nie związanych bezpośrednio z erotyzmem i prokreacją mężczyzny czy też kobiety (np. problem długości włosów u kobiet na początku XX wieku, czy długości włosów mężczyzn w latach 60. ubiegłego wieku).

Wymienione składniki roli płciowej wchodzi w skład osobowości mężczyzny czy też kobiety tworząc zwartą jedność. „Zagrożenie” dla jednego z elementów składowych roli płciowej jest odbierane jako zagrożenie dla całej osobowości mężczyzny lub kobiety, ze wszelkimi stąd wynikającymi następstwami dla erotyzmu i prokreacji, na co szczególnie uczulone jest społeczne otoczenie.

Kobiecość – rola bierno-receptywna (intuicja, przewaga procesów syntetycznych). Prawa półkula mózgowa dominująca. Świat – percepcji, obsesji, snów, marzeń, fascynacji, koszmarów, rozczarowań i wspomnień z dzieciństwa.

Męskość – rola dominująco-aktywno-agresywna (wyobraźnia matematyczno-przestrzenna, przewaga procesów analitycznych, rozgranicza uczuciowość od seksualności). Lewa półkula mózgowa dominująca. Świat – matematyczno-przestrzenny, rywalizacja, dominacja, walka, agresja.

Ambiseksualizm - termin wprowadzony przez Moneya na oznaczenie plastyczności zachowań człowieka w zakresie płci. Ambiseksualizm to zespół zachowań zawartych pomiędzy repertuarem męskich i kobiecych zachowań płciowych. Społeczna norma identyfikacji płciowej i podejmowanej roli płciowej męskiej lub żeńskiej określa granice ambiseksualizmu. Natomiast wszelkie transpozycje identyfikacji płciowej i transpozycje roli

płciowej zachodzące w obszarze wyznaczonym tymi granicami opisuje się w ramach pięciu, dobrze już znanych i zdefiniowanych, zespołów klinicznych: biseksualizmu, homoseksualizmu, transwestytyzmu, transgenderyzmu i transseksualizmu.

Zespół dezaprobaty płci (gender dysphoria syndrome) – to termin wprowadzony przez Donalda R. Lauba i Normana M. Fiska w 1974 roku, wobec istnienia obiektywnych trudności w różnicowaniu transseksualizmu, transwestytyzmu oraz homoseksualizmu, a także przy innych jeszcze trudnościach związanych z różnicowaniem, dla osób domagających się operacyjnej zmiany płci.

Biseksualizm (łac.) – jako jedna z form zaburzonej identyfikacji i roli płciowej oznacza zdolność do podejmowania zachowań seksualnych i reagowania podnieceniem seksualnym i rozkoszą w stosunku do przedstawicieli obu płci – dotyczy także wyobrażeń i fantazji. Osoba biseksualna, pomimo możliwości podejmowania kontaktów seksualnych z obu płciami, z reguły wykazuje pewne preferencje seksualne w stosunku do jednej płci. Aż do okresu dojrzewania biseksualizm jest zjawiskiem fizjologicznym, w późniejszym okresie skłonności biseksualne mogą ujawniać się w pewnych określonych sytuacjach (np. przy osłabieniu hamulców psychicznych na skutek wypitego alkoholu, silnych przeżyć emocjonalnych itp.).

Homoseksualizm (gr.-łac.) – jedna z form zaburzonej identyfikacji i roli płciowej, oznacza podejmowanie zachowań seksualnych z osobami tej samej płci, przy zachowaniu możliwości swobodnego wyboru partnera erotycznego. O homoseksualizmie rzeczywistym można mówić wtedy, gdy zachowania te są preferowane i mają charakter stały. Podstawowe znaczenie dla rozpoznania homoseksualizmu ma homoerotyczna motywacja, a nie sam rodzaj praktyk seksualnych, które nie muszą być zgodne z preferencjami seksualnymi. Homoseksualizm występuje u osobników obu płci i jest zjawiskiem typowym niemalże dla wszystkich kultur i epok.

Transwestytyzm (łac.) – eonizm, jedna z form zaburzonej identyfikacji i roli płciowej; oznacza uzyskiwanie podniecenia seksualnego i rozkoszy seksualnej na skutek przebierania się w odzież płci odmiennej, który pełni w tym wypadku rolę fetysza. Za transwestytów uważa się wyłącznie tych ludzi, którzy przywdziewają stroje płci odmiennej z pobudek seksualnych. Ubiór (albo przynajmniej wyobrażenie o zakładaniu odzieży płci odmiennej) stanowi dla transwestyty konieczny warunek do osiągnięcia podniecenia seksualnego i wypełnienia funkcji seksualnych, bez względu na płeć partnera, wobec którego podejmowane są zachowania seksualne.

Transgenderyzm (ang.) – termin wprowadzony przez Slawitza w 1976 roku – oznacza jedną z form zaburzonej identyfikacji i roli płciowej i stanowi postać kliniczną, pośrednią między transwestytyzmem a transseksualizmem. Transgenderysta nie pragnie, a nawet ma niechęć do przeprowadzenia zmiany płci poprzez zabieg chirurgiczny, natomiast chętnie poddaje się leczeniu hormonalnemu, a niekiedy nawet mastectomii lub mamoplastyce (zależnie od stanu faktycznego). W tym względzie zbliża go to do transseksualisty, ale transseksualistą nie jest.

Transseksualizm (łac.) – termin wprowadzony przez Dawida Caldwell w 1949 roku – jest jedną z form zaburzonej identyfikacji i roli płciowej. Polega na niezgodności pomiędzy psychicznym poczuciem płci a biologiczną budową ciała oraz tzw. płcią socjalno-prawną. Osoba dotknięta transseksualizmem nie czuje się reprezentantem własnej płci biologicznej, natomiast uważa, że przynależy do płci biologicznie przeciwnej, np. biologiczny mężczyzna czuje się psychicznie kobietą, a jego życie psychiczne, łącznie ze sferą emocjonalną, przebiega według schematu i wzorca zachowań żeńskich. Transseksualista pragnie odzyskać ciało należące do płci odczuwanej przez niego psychicznie nawet poprzez długotrwałe i skomplikowane leczenie hormonalne i chirurgiczne. Dążenia transseksualne przybierają dla tej osoby postać wewnętrznego przymusu bez względu na ewentualne konsekwencje. Istota transseksualizmu nie ogranicza się jedynie do zaburzenia sfery erotycznej, ale przede wszystkim stanowi wyraz braku identyfikacji z własną płcią biologiczną w najszerszym wymiarze. Obecnie nie są znane żadne metody leczenia mogące zmienić poczucie psychiczne płci i dostosowanie go do biologicznych znamion cielesnych.